

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

NURİYYƏ MİRHƏBİB QIZI ƏLİYEVƏ

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
SADƏ NƏQLİ CÜMLƏ MODELƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ
İNTONASIYA-QRAMMATİK TƏHLİLİ
(EKSPERİMENTAL-FONETİK TƏHLİL İŞİĞİNDƏ)

5714.01-Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı - 2014

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin fonetika kafedrasında və Eksperimental fonetika və tətbiqi dilçilik laboratoriyasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor
Sayadulla Musa oğlu Babayev

filologiya elmləri doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmovə

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Faiq Hüseyn oğlu Hüseynov

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin İngilis dili və onun tədrisi metodikası və Azərbaycan dilçiliyi kafedraları

Müdafiə “___” _____ 2014-cü il tarixdə saat “___”-da Bakı Slavyan Universiteti nəzdində filologiya elmləri üzrə doktorluq və fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D 02.071) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 25

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2014 -cü ildə göndərilmişdir.

D02.071 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

N.R.Muqimova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Qeyd etməliyik ki, hər hansı bir dilin qrammatik quruluşu müxtəlif yarusları ayrı-ayrı aspektlərdən öyrənməklə tədqiq edilərsə, həmin dilin mövcud semantik imkanları və bu imkanları reallaşdıran müxtəlif strukturlar, onları ifadə edən qrammatik formalar və dilin suprasintaktik səviyyəsinə aid olan problemlər, o cümlədən, ritmik-melodik üzvlənmə, prosodik ünsürlər, supraseqment vahidlər tam aydınlığı ilə izahını tapar. Dilin kommunikativ vəzifəsi danışan və dinləyənlər üçün müxtəlif vəzifələrin yerinə yetirilməsidir.

Bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən problem, yəni suprasintaktik yarusla sintaktik səviyyənin vəhdəti və fərqi nisbətən yaxın keçmişin tədqiqat mövzusunə çevrilmişdir. Əgər potensial sintaksis cümləyə konstruktiv yanaşmanı nəzərdə tutursa, ikinci sahəyə aid tədqiqatlarda nitq vahidi olan cümləyə kommunikativ baxımdan yanaşılır. Cümlənin yaranması üçün onun qrammatik əsasının olması mütləqdir.

Qrammatik üzvlənmə ilə bağlı hesab edilən sintaktik konstruksiya söyləmə keçdikcə, sintaktik səviyyədən suprasintaktik səviyyəyə irəliləyir. Deməli, sintaktik səviyyədə aydınlaşmayan məna fərqləri məhz suprasintaktik səviyyədə tam aydınlaşır. Başqa cür desək, qrammatik üzvlənmə cümləyə konstruktiv cəhətdən yanaşır, ritmik-melodik və aktual üzvlənmə isə qrammatik əsasa malik olan cümləni, daha doğrusu, söyləmi kommunikativ mövqedən öyrənir.

Bu mənada S. M. Babayev yazır: «Müasir dövrdə intonasianın fiziki (akustik) təbiətindən daha çox onun semantik funksiyası, qrammatikaya münasibəti məsələsi dünya dilçilərinin diqqət mərkəzindədir»¹. F. Veysəlli qeyd edir: «L.V. Şerba çox düzgün olaraq intonasianı sintaksislə bağlı götürür və sintaktik fonetika və ya fonetik sintaksis adlı dilçilik şöbəsinin yaradılmasının vacibliyini vurğulayırdı.»²

¹ Babayev S.M. "Nitq intonasiasının fonetik və funksional təbiəti" Axundov adına APXDİ-nin elmi əsərləri. Seriya 12. Dil və ədəbiyyat, 1996, №3, s. 82-87.

² Veysəlli F. Y., Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı: Təhsil, NPM, 2005. səh.300.

Bu mənada müasir ingilis və Azərbaycan dillərində sadə nəqli cümlə modellərinin də müqayisəli intonasiya-qrammatik cəhətdən öyrənilməsi maraq doğurur.

S.M.Babayev müasir ingilis dilindəki sadə nəqli cümlələr haqda yazır: «Sadə nəqli cümlələrdə təsdiq və inkar hökmlər ifadə olunur. Belə cümlələr ümumilikdə düşən tonla tələffüz olunur. Onlar adətən bir və ya bir neçə mənə qrupundan ibarət olur. Mənə qruplarının cümlədəki sayı onun sintaktik mənasından, qrammatik quruluşundan, intonasiya tipindən asılı olur»¹

Eyni zamanda K.Abdullayev yazır: «Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlə əslində monopredikativ, struktur-semantik bir bütövdür. Müasir monopredikativ quruluş öz dərin qatında (tarixi keçmiş mərhələsində) bir neçə kvazipredikativ (zəif predikativ) nöqtəyə malik olmuş və bu quruluş boyu səpələnmiş variantından inkişaf başlanır»²

Nəqli cümlələrdən danışarkən bəzi dilçilər bunları inkar və təsdiq deyə iki yerə ayırırlar³. Bəziləri isə gerçəkliyə olan münasibətin ifadə xarakterinə görə cümlələrin təsdiq və ya inkar növlərə malik olduğunu göstərir⁴.

Beləliklə, tədqiqat işinin aktuallığı aşağıdakı amillərlə əsaslandırıla bilər:

- Son dövrlərdə intonasiyanın semantik təbiətinə artan maraq öyrənilən dildə müxtəlif cümlə modellərinin xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsini tələb edir.

- Sadə nəqli cümlə modellərinin eksperimental - fonetik metodla tədqiq olunmasına böyük ehtiyac duyulur.

- Yaxın keçmişin mövcud tədqiqat işlərindəki fikir müxtəlifliyini təhlil edib məsələ ilə bağlı yeni ümumi məxrəcə gəlmək lüzumunu ortaya çıxarır.

- ingilis dilini öyrənən tələbələrin müxtəlif sadə nəqli cümlə modellərini, onların modifikasiyaları zamanı baş verən dəyişiklikləri

¹ Babayev S.M. Garayeva M.Q English Phonetics Bakı: Maarif, 1999, s.137

² Abdullayev K. "Azərbaycan dilinin sintaksisinin nəzəri problemləri" Bakı: Maarif, 1999, s.11

³ Гвоздев А.Н., Современный русский литературный язык, ч II, синтаксис, М.: Высшая школа, 1958, ст.40

⁴ Кононов.А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка, Изд. АН СССР, М.- Л., 1956, ст. 495-504.

öyrənərkən tələffüzdə etdikləri səhvləri ortaya çıxarmaq və aradan qaldırmaq ehtiyacı yaranır.

Tədqiqatın obyektini kimi hər iki dildən seçilmiş ən tipik, yığcam sadə nəqli cümlə modelləri götürülmüşdür.

Tədqiqatın predmeti olaraq müasir ingilis və Azərbaycan dillərində sadə nəqli cümlə modellərinin qarşılıqlı müqayisəli, akustik, prosodik təhlili və bu yolla əldə edilmiş biliklərin sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi nəzərdə tutulur. İngilis dilinin tədrisində sadə nəqli cümlələri tələffüz edərkən tələbələrin etdikləri səhvləri müəyyənləşdirmək, onların mənbəyini, səbəbini aradan qaldırmaq məsələləri qarşıya qoyulur.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində sadə nəqli cümlə modellərinin oxşar və fərqli cəhətlərinin təcrübə materialları əsasında ilkin olaraq, kompleks şəkildə öyrənilməsi işin elmi yeniliyi hesab edilə bilər. Bunun üçün zəmin diktörlərin ifasında müasir ingilis və Azərbaycan bədii irsindən seçilmiş intonasiya-qrammatik cəhətdən təhlil olunmamış cümlələri qismən eksperimental-fonetik tədqiqata cəlb etməklə yaradılıb. Bu zaman ingilis dilindən seçilmiş material Azərbaycan dilinin müvafiq strukturları ilə müqayisə edilir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Hər şeydən öncə onun aktuallığını şərtləndirən məsələlərin araşdırılmasından ibarətdir. Əsas məqsəd ingilis dili sadə nəqli cümlə modellərinin (Azərbaycan dili ilə müqayisədə) intonasiya-qrammatik xüsusiyyətlərini təhlil etməkdən ibarətdir.

Burada hər iki dildə sadə nəqli cümlə modellərinin ifadəsindəki çoxcəhətliliyin səbəblərini öyrənmək, sadə nəqli cümlələrə müxtəlif söz və tərkiblərin daxil edilməsilə baş verən müxtəliflikləri eksperimental təhlillər əsasında izləyib müqayisəli şəkildə tədqiq etməkdən ibarətdir.

Bu münasibətlə tədqiqat işi aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməyi nəzərdə tutur:

Hər iki dildə sadə nəqli cümlə modellərinin müəyyənləşdirilib qruplaşdırılması və müqayisəsi;

Nəzəri linqvistik planda sadə cümlənin dildə mümkün kommunikativ situasiyalarda şüurumuzda modelləşən növlərinin potensial imkanlarının araşdırılması;

İngilis dilində "Simple Sentence Patterns" (Azərbaycan dilində müvafiq cümlə modelləri) arasında differensiasiyanın aparılması, onların struktur cəhətdən modifikasiyalarının aşkar edilməsi;

Müxtəlif tərkibli sadə nəqli cümlə modellərinin sintaktik-semantik və prosodik xarakteristikalarının aşkar edilməsi;

Fərziyyə olaraq, sadə nəqli cümlələrin formal-qrammatik və intonasiya cəhətdən üzvlənməsi potensialını izləmək;

Hər iki dildə sadə nəqli cümlə modellərinin struktur-semantik-intonasiya fərqlərinin və oxşarlıqlarının eksperimental-akustik təhlili;

Müdafiyyə əşğıdaki müddəalar çıxarılır:

Hər iki dildə intonasiya-qrammatik cəhətdən oxşar sadə nəqli cümlə modelləri mövcuddur;

Hər iki dildə intonasiya-qrammatik cəhətdən fərqli sadə nəqli cümlə modelləri mövcuddur;

Hər iki dildə müxtəlif söz və tərkiblərin daxil edilməsi ilə cümlədə intonativ dəyişikliklər baş verir;

Hər iki dildə sadə nəqli cümlə modelləri formal - qrammatik və intonasiya cəhətdən üzvlənmə potensialına malikdir;

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində sadə nəqli cümlə modellərinin eksperimental-fonetik tədqiqinə ehtiyac var.

Dissertasiya işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, alınmış nəticələr gələcəkdə bu sahədə aparılacaq yeni araşdırmalara, sadə nəqli cümlə modellərinin daha ətraflı öyrənilməsinə zəmin yarada bilər. Alınmış nəticələr eləcə də bir sıra başqa dillərdə oxşar amillərin təhlili zamanı istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri hər şeydən əvvəl, öz praktik tətbiqini ingilis dilinin praktik fonetikasi kursunun tədrisində tapa bilər. Azərbaycan auditoriyasında baş verən səhvlərin müəyyən edilməsi ingilis dilinin praktik cəhətdən tədrisinə ciddi köməklik göstərə bilər.

Tədqiqatın materialı və metodu. Dissertasiyada struktur təhlilə əsasən həm müasir Azərbaycan, həm də müasir ingilis dilindən seçilmiş ən tipik cümlələr eksperimental-fonetik təhlilə cəlb edilmişdir. Tədqiqata cəlb etdiyimiz cümlələr rəngarəng və çoxcəhətlidir.

Hər iki dildə tədqiqat materialı kimi müasir ingilis və Azərbaycan yazıçılarının əsərlərindən cümlələr götürülmüşdür. Təhlil bir neçə mərhələdən ibarətdir. İlk mərhələdə hər iki dildə xeyli miqdarda cümlələrin auditor təhlili aparılmışdır. Sonrakı mərhələdə hər iki dildə ən tipik nümunələr seçilmiş və onlar kontekst daxilində diktorların (ingilis və azərbaycanlı) ifasında ferromaqnit lentinə yazılmışdır. Ən son mərhələdə faktik materialın kompüter təhlili ADU-nun "Eksperimental fonetika və tətbiqi dilçilik" laboratoriyasında bu sahədə qəbul olunmuş metodikaya uyğun olaraq aparılmışdır. Tədqiqat işinin yazılmasında nəzəri dilçiliyin ənənəvi metod və üsullarından, xüsusən təsvir, müşahidə, müqayisəli-

tutuşdurma, auditor, akustik, osilloqrafik üsul və metodlardan istifadə edilmişdir. Daha sonra dil materiallarının akustik parametrlərinin linqvistik şərhı verilmişdir.

İşin aprobasıyası. Dissertasiyanın əsas məzmunu haqqında Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin fonetikasi kafedrasının iclaslarında məruzələr edilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları müxtəlif elmi jurnallarda və elmi xəbərlərin toplularında məqalələr və tezislər şəklində çap olunmuşdur. Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı 16 məqalə və 4 tezis çap edilmişdir.

Tədqiqat işində 194 adda elmi ədəbiyyat və məqalələrdən, 10 adda bədii ədəbiyyatdan istifadə olunmuşdur. Onlar Azərbaycan, Türk, Rus, İngilis, Fransız, Alman dillərini əhatə edir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

Dissertasiyanın ümumi həcmi 159 səhifə təşkil edir.

Əlavələr hissəsi tədqiqat üzrə aparılmış eksperimental-fonetik təhlilin nəticələrini əks etdirən qrafiklər, cədvəllər və osilloqramlardan ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

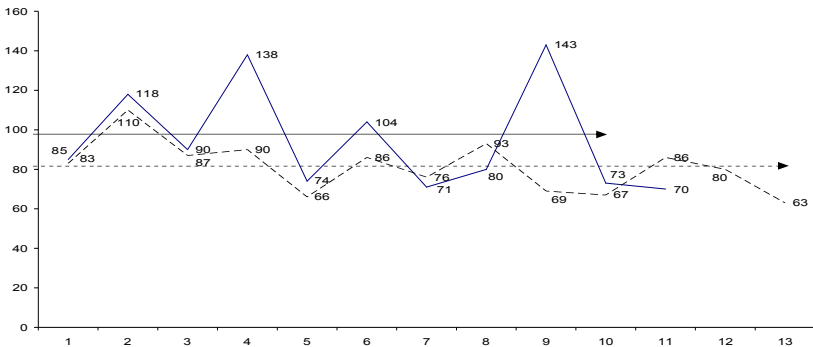
Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır. Tədqiqatın obyektı, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metodu, aprobasıyası, işin strukturu, ayrı-ayrı fəsil və bölmələrində müzakirə və təhlil edilən məsələlər barədə məlumat verilir.

Dissertasiyanın **birinci fəslində** sadə nəqli cümlənin kommunikatıv təbiətindən söhbət açılır. Sadə nəqli cümlələrin formal-qrammatik və intonasiya cəhətdən üzvlənməsi potensialı ön plana çəkilir. Bu fəsil nəzəri-linqvistik planda sadə cümlənin dildə mümkün kommunikatıv situasiyalarda şüurumuzda modelləşən növlərinin potensial imkanları haqqındakı məsələlərə həsr olunur. Həm müasir ingilis, həm də müasir Azərbaycan ədəbi dilində nəqli cümlənin zəngin kontekstual növləri aşkar olunur. Dissertasiyanın bu fəslində sadə nəqli cümlə haqqında mövcud elmi - nəzəri müddəalardan danışılır.

Bildiyimiz kimi, sadə cümlələr öz tərkiblərinə görə cütüzlü və tək-üzvlü olurlar. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində onlar müxtəlif növlərə ayrılırlar ki, özlərinə məxsus struktur-semantik və intonasiya xüsusiyyətləri ilə şərtlənilirlər. Sadə nəqli cümlələrdə hər hansı bir iş, əlamət, əşya haqda məlumatlar əks olunur və təsdiq, inkar hökmlərə bağlı olurlar. Nəqli cümlələrin quruluşu və intonasiyası onların məzmun və xarakterindən asılı

olur. Bu növ cümlələr danışğın orta tonda, cümlələr arasındakı fasilənin qısa olması ilə diqqəti çəkir. Nəqli cümlədə informasiya müxtəlif formalarda verilir. Bu zaman nəqli intonasiyanın müxtəlif kommunikativ növləri meydana gəlir. Onlar qrammatik və semantik amillərlə bir-birilə bağlı olsa da, öz nisbi müstəqilliklərilə şərtlənir. Nəqli intonasiyanın müxtəlif kommunikativ növlərinə xəbərvermə, elanətmə, söyləmə, nağıl etmə, replika, bildiriş, raport daxildir. Eksperimentdən alınan nəticələrə əsaslanaraq onlardan bəziləri haqqında məlumat verməyə çalışacağıq. Məlumat, eləcə də elanətmə növü oxşarlıq təşkil edir. Belə ki, nəqli intonasiyanın bu növündə cümlə üzvlərindən heç biri fərqləndirilmir. Adi bir fakt qeydə alınır. Bu zaman danışq tempi adi, tembr neytral , intensivlik orta səviyyədə olur. Ton təbii olaraq sintaqmın son vurğulu hecasına düşür. Müasir ingilis dilində elanətmə növündən danışarkən qeyd etməliyə ki, bu dildə də cümlənin bütün üzvləri tam aydınlığı ilə deyilir. Nəqli intonasiyanın bu növü dəmiryol vağzallarında, hava limanlarında, stadionlarda və s. istifadə olunur. Adi danışq tempi üstünlük təşkil edir. Aşağıdakı cümləyə nəzər salaq: /The London train is leaving at nine twenty five// (London qatarı 9:25-də yola düşür.) cümləsinin ossilloqrafik təhlili nisbətən yüksək qiymətlərin başlanğıc fazada qeydə alındığını göstərir.(bax: qr. 1,2,3)

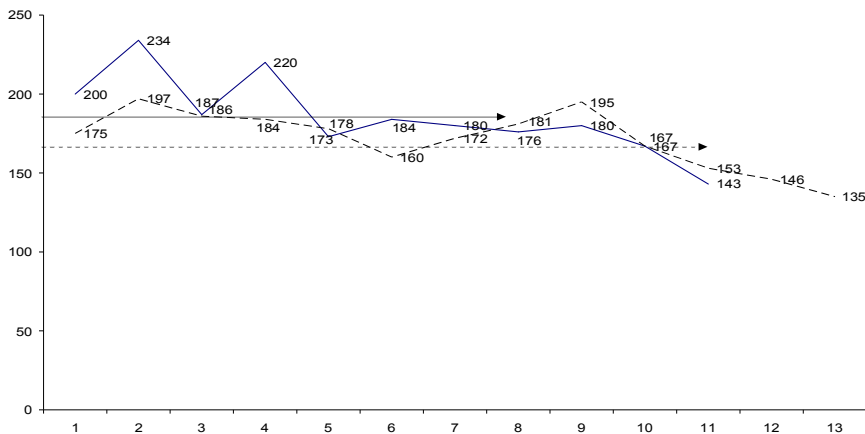
Qrafik 1. /The London Train is leaving at nine twenty five// və /Təyyarənin uçmasına yarım saat qalır// cümlələrinin zaman qiymətləri.

ingilis dili

Azərbaycan dili

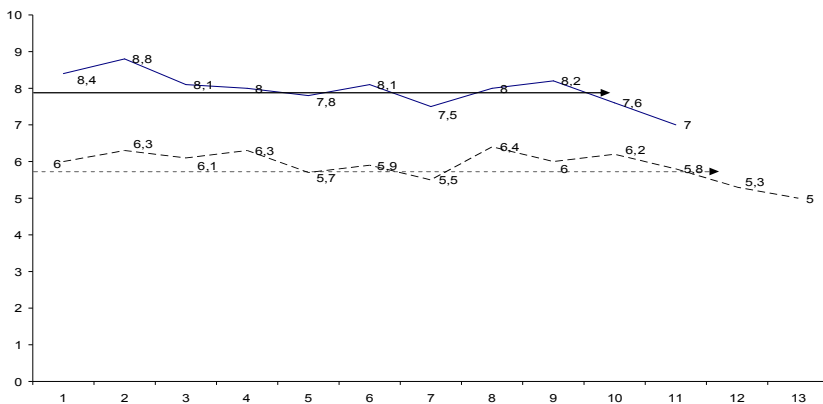
Qrafik 2. /The London Train is leaving at nine twenty five// və /Təyyarənin uçmasına yarım saat qalır// cümlələrinin ton tezliyinin qiymətləri.

ingilis dili

Azərbaycan dili

Qrafik 3. /The London Train is leaving at nine twenty five// və /Təyyarənin uçmasına yarım saat qalır// cümlələrinin intensivlik qiymətləri.

ingilis dili

Azərbaycan dili

Eksperimentə cəlb olunan Azərbaycan dilindəki /Təyyarənin uçması- na yarım saat qalır// cümləsində maksimum zaman sərfi əvvəlki hecalarda qeydə alınır. Cümlənin sonunda intensivlik azalır.

Nəqli intonasiyanın digər növü replikadır. Replikalar haqqında isə A.Axundov yazır: «Replika ilə nəqli kommunikativ intonasiya növü olan replika arasında fərq vardır. Birinci mənada replika, intonasiyaya görə bütün cümlə növlərində ola bilər. İkinci mənada, yəni intonasiya növü mənasında replika nəqli intonasiya ilə məhdudlaşır»¹. Bu zaman müəyyən intonasiya dəyişikliyi ilə cümləyə təəssüflənmə, acıqlanma və s. çalarlıqları gətirmək olar. Bu ifadələr həmişə məna və intonasiyaca, müəyyən hallarda isə formal vasitələrin köməyiylə bir-birilə əlaqədə olur. Onlar situativ və kontekstual situativ səciyyədə təzahür edirlər.² Onların semantik mənası əvvəlki mətndən asılı olur. Söyləmə növü olan cümlələrdə son vurğulu hecada tonun bir qədər uzanması və sintaqm üzvlərindən birində məntiqi vurğunun zəif şəkildə olsa da hiss edilməsi müşahidə olunur. Raport və ya məlumat yetirmə intonasiya növü daha çox şifahi rəsmi məlumatlarda, hərbi təlimlərdə və s. istifadə olunur. Eksperimentə cəlb olunan ingilis dilindəki /All the soldiers are present/(Bütün əsgərlər buradadır.) cümləsində nisbətən yüksək qiymətlər başlanğıcda qeydə alınır. Nəticələr göstərir ki, cümlədə melodiklik sona doğru zəifləyir. Azərbaycan dilindən seçilmiş /Yoldaşlar, götürülmüş öhdəlik tam yerinə yetirilib / cümləsində maksimum akustik parametrlərə başlanğıc hecalarda rast gəlinir. Qeyd etmək lazımdır ki, təhlil olunan hər iki dildəki cümlələrdə minimum akustik qiymətlər sonda qeydə alınır. Bu da hər iki dildə oxşar dil faktına işarədir. Bu zaman danışmaq tempi sürətlənir, dinamik vurğunun gücü artır. Məntiqi vurğu müşahidə edilmir. Bu öz intonasiya parametrlərinə görə xəbərvermə növünə yaxındır.

Tədqiqat işində irəli sürdüyümüz fərziyyəyə nəzər salaq. Sadə nəqli cümlələrdə formal-qrammatik elementlər intonasiya ilə yanaşı onların struktur-semantik düzümündə müəyyən rol oynayır. Bu elementlər cümlədə hər hansı bir üzvün subyektiv tutumunu, məna çəkisini artırmağa xidmət edir. Buraya ədatlar, modal sözlər, qayıdış əvəzlilikləri və s. aiddir.

¹ Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, s.299.

² Yəni orada, s.301.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində bu və ya digər cümlə üzvlərinin rema kimi çıxış etməsində, müəyyən məna çaralarının verilməsində formal-qrammatik elementlər mühüm rol oynayır. Əgər aktual üzvlənmə suprasintaksis yarusu ilə bağlıdırsa, formal üzvlənmə isə bilavasitə sintaksis yarusuna aiddir. Suprasintaktik yarusun vahidləri ifadə üçün bilavasitə intonativ vasitələrlə əlaqəyə girir, sintaksis vahidləri isə özlüyündə heç bir intonasiya parametrinə malik deyillər. Bu münasibətlə K.Abdullayev yazır: «Müəyyən cümlə üzvünün aktuallaşması, yəni onun həmin cümlənin remasına çevrilməsi söz sırasından başqa eyni zamanda müxtəlif qrammatik və leksik elementlərin (əlamətlərin) köməyiylə də baş verir. Bununla bağlı müəyyən formal hissəciklər Azərbaycan türk dilində ayrılıb bir qrup təşkil edir ki, bütövlükdə bu qrupun elementləri cümləyə remanın varlığını seçib ayırmaq, nəzərə çatdırmaq üçün daxil edilir»¹

Bu qrupun elementləri bilavasitə aktuallaşmaya xidmət etdiklərinə görə müəllif onları «aktualizator» adlandırır. Müasir ingilis dilində bu ünsürlər bu və ya digər cümlə üzvlərinin rema kimi çıxış etməsində, mənanın qabarıq nəzərə çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Bunlardan qüvvətləndirici: just, even, dəqiqləşdirici: namely, such as və s. göstərmək olar. Onlar mübtədadan əvvəl işlənərək, remalaşdırma vəzifəsini görür. Adı çəkilən ədatlar aid olduğu mübtədanın mənasını ya qüvvətləndirir, ya məhdudlaşdırır, ya da inkar edir. İşlənmə dairəsinə görə müasir ingilis dilində mübtəda qarşısında nisbətən çox işlənən remalaşdırıcı «only», «even» ədatlarıdır ki, bunlar da Müasir Azərbaycan dilinə «yalnız», «təkcə», «ancaq», «belə», «habelə» kimi tərcümə edilir.

Bildiyimiz kimi, təktərəkibli cümlələr hər iki dildə üzvlərinə parçalanmayan, müəyyən sözün əsasında formalaşan cümlələrdir. Bu qrupa şəxs-siz, ümumi şəxsli, qeyri-müəyyən şəxsli, adlıq və söz cümlələr daxildir.

Cümləyə təktərəkibli cümlələr isə mübtəda və xəbərin qarşılıqlı uzlaşması ilə şərtlənir. Burada cümlənin təşkilədiçi üzvləri olan mübtəda və xəbər ayrıca sözlərlə ya ifadə olunur və ya onu məndən və yaxud mövcud cümlənin quruluşundan müəyyənləşdirmək olur.

Cümlə üzvlərinin iştirak edib-etməməsinə görə sadə nəqli cümlələr eyni zamanda bütöv və yarımçıq olurlar. Bütöv cümlələr öz ətrafına II dərəcəli üzvlər toplayır.

¹ Abdullayev K. Azərbaycan dilinin sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, s.111.

Yarımçıq cümlə də sadə cümlənin bir növüdür. Yarımçıq cümlə mətn-də öz mənə və quruluş bitkinliyini tapır və bunsuz o mövcud olmur. Yarımçıq cümlələr kontekstual və elliptik olmaqla iki yerə ayrılırlar. Həm müasir Azərbaycan, həm də müasir ingilis dilində xüsusilə şifahi nitqdə cümlə üzvlərindən biri və ya bir neçəsi buraxılır, lakin ünsiyyət baxımından ona ehtiyac hiss olunmur. Müasir Azərbaycan dilində yarımçıq cümlələr mübtədə, xəbər, predikat, tamamlıq, zərflikdən ibarətdir. Müasir ingilis dilində isə modal sözlərlə ifadə olunur. Yarımçıq cümlələrin intonasiyası xüsusilə dialoq nitqində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Belə ki, müxtəlif replikalardan bir zəncir kimi bağlılığı yalnız intonasiya sayəsində mümkün olur. Əks təqdirdə replikaları təşkil edən formal vahidlər informantın əsas məqsədinə uyğun mənəni daşıya bilmirlər. Çünki intonasiya vasitəsi olan tembrin köməyi ilə həmin formal vahid güclü modal zonaya salınır və bəzən özünün leksik mənəsinə xeyli aralanmış şəkildə özünü göstərir. Burada intonasiya, tembr, mimika və s. kimi faktorların çox mühüm rolu vardır.

A. Axundov yazır: «Danışq zamanı xüsusi sual cümlələrinə verilən cavablardan ibarət olan yarımçıq cümlələr cümləlik hüququnu məhz intonasiya vasitəsilə qazanır»¹

Yarımçıq cümlələrdə intonasiya özünün zəngin və rəngarəng xüsusiyyətləri ilə diqqəti daha çox cəlb edir. Bu mənada A. M. Peşkovski yazır: «Yarımçıq cümlələrdəki formal tərkib baxımından çatışmazlıq xarakterik intonasiya ilə müşayiət edilir və tamamlanır».² Bu növ cümlələrin əsas quruluş xüsusiyyəti dialoqun getdiyi mühitin, şəraitin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Monoloqdan fərqli olaraq dialoqda cümlə sona qədər deyilmir, yarımçıq ifadələrdən istifadə olunur.

Dialoqda işlənən yarımçıq cümlələrin əksəriyyətində 2 növ cümlələr özünü göstərir:

1. Dialoqun (replikanın) hissəsini təşkil edən cümlələr.
2. Cavab cümlələr.

F. Ağayeva yazır: «Yarımçıq cümlələr nitq prosesi baxımından yarımçıq deyillər. Əksinə, onlar öz kommunikativ funksiyalarını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirirlər, ünsiyyətə xidmət edirlər, deməli bütövdürlər»³

¹ Axundov A. A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, s. 364.

² Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М.: 1956, Изд. 7, стр. 396.

³ Ağayeva F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı: 1978, API-nin nəşri. səh. 51.

Deməli, aydın olur ki, prosodiya və sintaksis birlikdə qrammatikani yaradırlar. Ayrı-ayrılıqda onlar bir-birindən asılı deyillər.¹ Prosodik elementlərin əsasında intensivlik, əsas ton tezliyi, uzunluq, səslərin spektrlərindəki dəyişikliklər durur. Yeni frazanın yaranmasında hər bir prosodik supraseqment element özünün konkret funksional mənasını qazanır².

Dissertasiyanın **ikinci fəslində** müxtəlif tərkibli sadə nəqli cümlələrin struktur-semantik və intonasiya xüsusiyyətlərindən söhbət açılır.

Dildə hər şey fonemlərin differensial əlamətlərindən başlayaraq, sintaktik quruluşuna görə ən mürəkkəb mətnlərə qədər hər vahid, hər bir hadisə son məqsəd kimi kommunikativliyə xidmət edir. Sadə cümlə də hər hansı bir informasiyanı ardıcıl semantik xətt üzrə götürərək, maksimal neytral şəkildə ifadə edir, informasiya təqdimatını təmin edir. Həm müasir Azərbaycan, həm də müasir ingilis dilində sadə nəqli cümlələr müxtəlif vasitələrlə genişlənir. Onlar xitab, ara sözlər, feli tərkiblər, həmcins üzvlər, əlavələr hesabına da müəyyən dərəcədə genişlənir. Əvvəlki vəziyyəti ilə müqayisədə nisbətən məzmunca mürəkkəbləşir, lakin quruluşca sadəlikdən çıxmır.

Qeyd edək ki, mürəkkəbləşməni sadə cümlədən fərqləndirən əsas amil heç də ifadə olunan fikrin mürəkkəbliyi, çoxşaxəliliyi deyil, struktur quruluş mürəkkəbliyidir. Belə ki, eyni informasiya mürəkkəb cümlədə və sadə cümlədə verilə bilər, xırda çalarla olsa da onların informativ çəkisi demək olar ki, eyni olur.

Sadə nəqli cümləni genişləndirən vasitələrdən biri olan həmcins üzvlər biri digərinə tabesizlik əlaqəsilə bağlanıb öz aralarında eyni sintaktik münasibətdə olurlar.

Həm müasir Azərbaycan, həm də müasir ingilis dilində həmcins üzvlü sadə nəqli cümlələrdə sadalama intonasiyasından istifadə edilir.

Həmcins üzvlərin qrammatik cəhətdən müəyyən fərqləndirici əlamətləri olsa da onların həmcins üzvlər olması və həmcins üzvlü cümlə yaratmaları üçün intonasiyanın əhəmiyyəti böyükdür.³

Bütün həmcins üzvlü cümlələrin intonativ modeli bir cürdür: hər bir üzv yarımçıq sintaqm əmələ gətirir, sadalama intonasiyası ilə deyilir.

¹ Hans Kurath. A phonology and prosody of modern English. Heidelberg: 1964, p.126

² Цеplitис Л.К. Анализ речевој интонации. Рига: Изд. Знание, 1974, стр.65

³ Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, s.338.

Müasir Azərbaycan dilində həmcins üzvlər qalxan tonla bitir, ayrıca sintaqm əmələ gətirirlər.

Müasir ingilis dilində də həmcins üzvlü sadə nəqli cümlələr ayrıca sintaqm yaradaraq, axırıncı üzv enən, qalanları qalxan tonla bitir.¹

Həm müasir ingilis, həm də müasir Azərbaycan dilində sadə nəqli cümlələrin tərkibində özündən əvvəlki üzvü izah edən söz və ya söz birləşmələri onun genişlənməsini nəzərdə tutur ki, bunları əlavələr (apposition) adlandırırlar².

Müasir Azərbaycan dilində cümlənin daxilində əlavə varsa, bir qayda olaraq, cümlənin sintaqmatik parçalanması gedir. Əlavə yarımçıq sintaqm təşkil etdiyindən onun son vurğulu hecasında ton bir qədər qalxır. Bu, bütün cümlə üzvlərinin əlavələrinə aiddir. Əlavələr üçün intonasiya modelində yarımçıq sintaqm yaratmaq ümumi haldır. Müasir Azərbaycan dilində onların cümlənin ortasında, sonunda gəlməsi bir neçə ciddi intonasiya fərqləri meydana çıxarır. Təhlil olunan Azərbaycan dilindəki /Bunları/ füqərə balalarını/ ata kimi böyüdəcəyik// cümləsində sintaqlar bir-birilə qalxan tonla intonativ əlaqədədir. Birinci sintaqmın sonunda ton qalxan-enən-qalxan istiqamətdə hərəkət edir: 158-170-182 hs. Eksperimentdən alınan intensivliyin nəticələri də ton tezliyinin nəticələrini təkrar edir: 51–54-56 db. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində //Bunları/ füqərə balalarını/ ata kimi böyüdəcəyik// cümləsində maksimum akustik göstəricilər cümlənin əvvəlində gələn hecalarda özünü göstərir. Riyazi qaydada bunu aşağıdakı kimi göstərmək olar: ton tezliyi 182 hs., intensivlik 56 db, tələffüz müddəti 132 m/san .

Azərbaycan dilində //Bunları/ füqərə balalarını/ ata kimi böyüdəcəyik// cümləsində birinci sintaqmda orta tələffüz tempi 118 m/san, əlavədən təşkil olunmuş sintaqmda 63 m/san, sonuncu sintaqmda isə 58 m/san. Cümlənin sintaqlarında digər parametrlər aşağıdakı qaydada paylanmışdır: orta intensivlik 53-52-55 db, orta ton tezliyi 144-139-124 hs.

İngilis dilindəki /Harold Gattley's new girl friend – a lovely alone received no fission// (Harold Qatlinin yeni sevimli qız dostu ayrılma qərarını tək vermədi.) cümləsinin birinci sintaqmda orta tələffüz müddəti 126 m/san, əlavədən təşkil olunmuş sintaqmda 109 m/san, sonuncu sintaqmda isə 76 m/san-dir. Bu cümlə daxilindəki sintaqlarda

¹ Babayev S.M., Qarayeva M.Q. English phonetics. Bakı: Maarif, 199.s.139.

² Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1999, s.255.

orta intensivlik qiymətləri 87 – 83 – 84 db, orta ton tezliyinin qiymətləri isə 170 - 167 - 149 hs nisbətində bölünmüşdür.

Müasir ingilis dilində əlavələr cümlənin ortasında, axırında gələrək, özünəməxsus vurğu və melodiya ilə səciyyələnir. Cümlənin ortasında gələn əlavələr qalxan, sonunda gələn əlavələr düşən tonla deyilir. Onlar ayrıca sintaqm əmələ gətirməyib, aid olduğu əvvəlki sintaqmın melodiyasını davam etdirir.

Müasir Azərbaycan dili sintaktik quruluşunun fonetik baxımdan hər-tərəfli öyrənilmiş məsələlərindən biri də feli bağlama tərkibli sadə nəqli cümlələrdir. Həm müasir ingilis, həm də müasir Azərbaycan dilində feli bağlama tərkibləri cümlənin əvvəlində, ortasında, sonunda gələ bilər. Başlanğıc mövqeyində feli bağlama tərkiblərinin melodik vasitəsi çox ifadəli şəkildə özünü göstərir ki, bu da onların sintaqm kimi ayrılmasına kömək edir. Nitq tempi burada əsas etibarilə feli bağlama tərkiblərinin sintaqm kimi üzvlənməsinə xidmət edir. Həmin sintaqmların başlanğıc hecaları adətən sürətli tempdə, son hecaları isə asta tempdə tələffüz edilir.¹

Müasir Azərbaycan dilində fonetik cəhətdən ən güclü mövqe cümlənin ortasında gəldikdə intonasiyanın bütün parametrləri üzrə zəifləməsinin müşahidə edilməsidir.

Müasir ingilis dilində də cümlənin əvvəlində gələn müvafiq tərkiblərdə sintaqmatik vurğunun dinamik səciyyə daşıyaraq güclənməsi, həm xüsülənmiş tərkibi, həm də bütün cümlənin məna mərkəzinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır. Əsas səs tonunun hərəkəti ilk hecadan son hecadək qalxan-ənən-qalxan şkala təşkil edir. Müasir ingilis dilində isə melodik cəhətdən az ifadəli olması ilə seçilir. Qüvvət vasitəsi burada dinamik səciyyə daşımır. Cümlənin əsas hissəsində olan hərəkət, məlumat müəyyən dərəcədə izah olunur, aydınlaşdırıcı xarakter daşıyaraq, nisbətən az müstəqillik və predikativlik ifadə edir, semantik yükə malik olurlar. Melodik cəhətdən az ifadəli olur. Bu vəziyyətdə onlar cümlənin bütün konturunda ayrıca xüsülənmiş sintaqmlar kimi aydın seçilir.

Müasir Azərbaycan dilində isə cümlənin ortasında gələn feli bağlama tərkibləri melodik cəhətdən I tiplə müqayisədə az ifadəlidir, sintaqmatik vurğu bir qədər tonik səciyyədə olur, vurğulu heca intensiv və uzun tələffüz edilir. Hər bir hecanın orta tələffüz müddəti cümlənin digər hissə-

¹ Babayev S.M. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feli bağlama tərkiblərinin struktur – semantik və intonasiya təhlili məsələsi haqqında //ADU-nun elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat. 1965, №35,s.98-105.

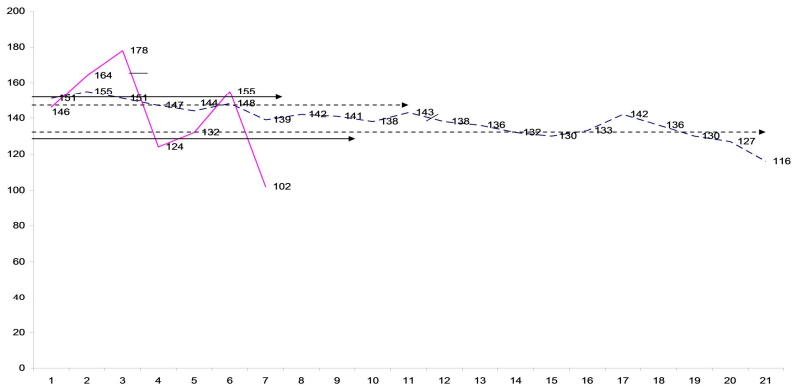
lərindən xeyli qısa olur. Müasir Azərbaycan dilində feli bağlama tərkiblərinin cümlənin sonunda gəlməsi az xarakterikdir. Müasir ingilis dilində isə cümlənin sonunda gələrək canlı nitq zamanı başqa cümlə üzvlərinə nisbətən zəif səs enerjisinə malik olur. Bundan başqa ,feli sifət tərkibləri də sadə nəqli cümləni genişləndirir. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feli sifət tərkibləri cümlədə müxtəlif mövqələrdə işləyə bilər.

Feli sifət tərkiblərinin qoşmalarla işlənməsi bu tərkibə müəyyən dərəcədə məna ayrılığı verir. Qoşma ilə işlənən feli sifət tərkiblərinin yeri sərbəstdir. Cümlənin müxtəlif yerlərində gələ bilər. Hər iki dildə sadə nəqli cümlənin strukturuna daxil olan tərkiblərdən biri də məsdər tərkibləridir .

Məsdər tərkibləri feli söz birləşmələrindən biridir. Müasir Azərbaycan dilində məsdər tərkibləri ikən, ilə, baxmayaraq, üçün və s. sözlərlə işlənərək, xüsusiləşirlər. Xüsusiləşmiş üzvlər məsdər tərkibinin həm də bütöv cümlənin məna mərkəzinə çevrilməsinə vasitə olur.

Müasir ingilis dilində məsdər tərkibləri geniş yayılmışdır. Onlar cümlənin üç mövqeyində işləyə bilirlər. Bu tərkiblər üçün əsas tonun hərəkət xəttinin yüksəlib alçalan istiqamətdə inkişafı xarakterikdir. (bax.qr 4,5,6)

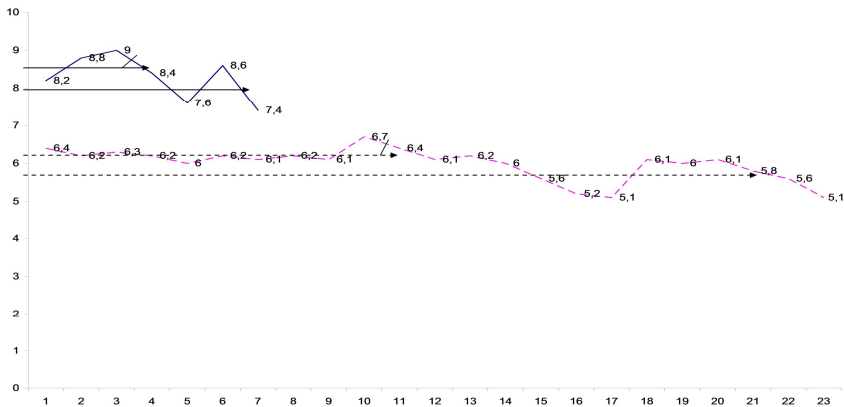
Qrafik 4. /To come back/ was a rare treat// və /Dostunun intiqamını almaq/ onun unuda bilmədiyi tək şey idi// cümlələrinin əvvəlində məsdər tərkiblərinin ton qiymətləri

İngilis dili

Azərbaycan dili

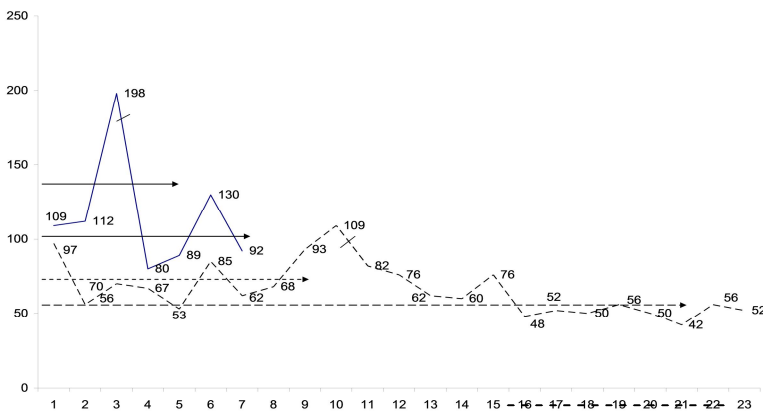
Qrafik 5. /To come back/ was a rare treat// və /Dostunun intiqamını almaq/ onun unuda bilmədiyi tək şey idi// cümlələrinin əvvəlində məsdər tərkiblərinin intensivlik qiymətləri

ingilis dili

Azərbaycan dili

Qrafik 6. /To come back/ was a rare treat// və /Dostunun intiqamını almaq/ onun unuda bilmədiyi tək şey idi// cümlələrinin əvvəlində məsdər tərkiblərinin zaman qiymətləri

ingilis dili

Azərbaycan dili

Dissertasiyanın **üçüncü fəsl** müasir ingilis və Azərbaycan dillərində sadə nəqli cümlə modellərinin struktur xüsusiyyətlərinin eksperimental-fonetik təhlilinə həsr olunmuşdur.

Dissertasiyanın bu fəslində qarşıya qoyulan əsas məqsəd birinci və ikinci fəsilərdə apardığımız təsnifə və təhlilə əsasən hər iki dildə bədii ədəbiyyatdan götürülmüş konkret tipik nümunələrin eksperimental-fonetik təhlilini verməkdən ibarətdir. Toplanmış zəngin dil materiallarının eksperiment süzgəcindən keçirilməsini və heç bir şübhə doğurmayan faktlar əsasında obyektiv nəticələr çıxarılmasını ısrarla vurğulayan F.Y.Veysəlli yazır:” Hər hansı fonetik materialın tədqiqi o vaxt keyfiyyətli ola bilər ki, o müşahidədən çox eksperimentə əsaslanmış olsun”¹.

Beləliklə, qarşıya qoyulan şərtləri nəzərə alaraq, akustik təhlil üçün hər iki dildə ən tipik cümlələr müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda bu cümlələr kontekst daxilində götürülmüşdür. Növbəti mərhələ lentə yazılmış, dil materialının auditor təhlili aparılmışdır.

Eksperimental təhlilin məqsədlərindən biri də ingilis dilində səslənən sadə nəqli cümlələrin dinlənilməsi və onların dilöyrənmədə proqnozlaşdırılmasından ibarət olmuşdur.

Cümlə intonasiyasının tədqiqi zamanı dilin intonasiya və sintaktik vasitələrinin qarşılıqlı fəaliyyətinə diqqət yetirmək və cümlədə onların mənə münasibətləri ifadə etməsində rolunu müəyyənləşdirmək üçün eksperimental-fonetik metoddan, yəni kompüteroqramlardan, səs signalının vizual müşahidəsi mümkün olan üç parametrdən; tezlik, uzunluq və intensivlik göstəricilərindən istifadə edilmişdir. Tədqiqat işimizdə həm müasir ingilis, həm də müasir Azərbaycan dilində sadə nəqli cümlə modellərinin intonasiya strukturunun fonetik təhlilini aparmışıq. Buraya şəxssiz, qeyri-müəyyən şəxslə, həmcins üzlü, əlavəli və s. sadə nəqli cümlələr daxildir.

Aparılmış tədqiqat nəticəsində aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Cümlə səviyyəsində intonasiya hər iki dildə müxtəlif qrammatik və sintaktik əlaqələrin nəzərə çarpdırılmasına kömək edir. Sadə nəqli cümlələrin müxtəlif növlərə, komponentlərə ayrılmasında intonasiya mühüm rol oynayır. İntonasiya fikrin düzgün anlaşılmasına xidmət edir.

2. Sadə nəqli cümlələrin tərkibinə daxil olan elementlər ,tərkiblər hər iki dildə müxtəlif cəhətdən ona xidmət edirlər.

¹ Yadigar F.Y. (Veysəlli) Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif, 1993, s.84.

3. Dilin hazırki vəziyyəti göstərir ki, hər iki dildə sadə nəqli cümlələrin zəncirvari bağlılığı tabeli mürəkkəb cümlələrin sadə cümlələrdən əmələ gəlməsinə tam əsas verir.

4. Hər iki dildə sadə nəqli cümlələr bağlayıcılı və bağlayıcısız işləne bilirlər.

5. İntonasiya baxımından sadə nəqli cümlənin bütün tiplərinə aid bir neçə ümumi xüsusiyyətlər vardır. Hər şeydən əvvəl, sadə nəqli cümləyə daxil olan tərkiblər müstəqil sintaqmlar təşkil edir.

6. a) Eksperimentə cəlb olunan ingilis dilindən seçilmiş məlumat intonasiya növü cümlədə yüksək akustik qiymətlər başlanğıc fazada qeydə alınır. İntensivlik cümlənin sonuna doğru sönən istiqamətdə hərəkət edir. Melodiklik sona doğru zəifləyir. Təhlil olunan Azərbaycan dilindən götürülmüş cümlədə də maksimum akustik parametrlərə başlanğıc hecalarda rast gəlinir. Amplitudların maksimum titrəməsi başlanğıcda aşkarlanır. Osilloqrafik təhlil cümlədə əsas ton tezliyinin sonluqda xeyli aşağı göstəricili olmasını göstərir. Müqayisəyə cəlb olunan dildə olduğu kimi, burada da tələffüz tempinin zəifləməsi müşahidə olunur. Beləliklə, hər üç parametr üzrə yüksək akustik göstəricilər ingilis dilinə xasdır.

b) Elan intonasiya növünün eksperimental təhlili göstərdi ki, ingilis dilində nisbətən yüksək qiymətlər başlanğıc fazada qeydə alınır. Bu cümlələrdə orta tələffüz sürəti başlanğıcda qeydə alınmış qiymətlərdən aşağı, sondakı qiymətlərdən isə xeyli yüksəkdir. Eksperimentə cəlb olunan Azərbaycan dilindən götürülmüş cümlədə maksimum zaman sərfi və intensivlik zirvəsi əvvəlki hecalarda qeydə alınır. Minimum ton tezliyi isə sonluqda müşahidə olunur. İngilis dilindəki cümlə daxilində intensivlik zirvəsi başlanğıc fazaya təsadüf edir. Əsas ton tezliyi cümlənin başlanğıcında çox yüksək olduğu halda, sonda çox sürətlə müşayiət olunur.

7. Müqayisə olunan müasir ingilis və Azərbaycan dillərində şəxssiz cümlələr əksər hallarda enən tonla müşayiət olunur. Eksperimentə cəlb olunan Azərbaycan dilindən seçilmiş şəxssiz sadə nəqli cümlədə maksimum zaman qiymətləri cümlənin başlanğıcında qeydə alınır. Belə ki, cümlədə amplitudların sükunət xəttindən maksimum uzaqlaşması başlanğıcda müşahidə olunur. İngilis dilindəki cümlədə maksimum ton tezliyi başlanğıcda qeydə alınmış və enən-qalxan-enən xətt üzrə hərəkət edir. Deməli, hər iki dildə cümlənin sonuna doğru hər üç parametrin qiymətlərində zəifləmələr müşahidə olunur. Müqayisə olunan hər iki dildə maksimum akustik göstəricilər başlanğıc fazalar üçün səciyyəvidir.

8. Qeyri-müəyyən şəxslı sadə nəqli cümlələrə gəlincə, ingilis dilindəki cümlədə cümləboyu amplitudlar sönən istiqamətdə hərəkət edir. İntensivlik zirvəsi başlanğıcda qeydə alınır. Təhlilə cəlb olunan ingilis dilindən seçilmiş cümlədə də maksimum akustik göstəricilər başlanğıc faza üçün səciyyəvidir. Cümlədə intensivlik zirvəsi yenə də başlanğıc fazada müşahidə olunur. Hər iki dildə qeyri-müəyyən şəxslı sadə nəqli cümlələrin göstərdiyi akustik göstəricilər onun cümlənin əvvəlində və ortasındakı qiymətlərindən xeyli aşağıdır. Buna həmin qiymətləri tutuşdurduqda əmin olmaq mümkündür. Azərbaycan dilindəki cümlədə danışıq tempi sona doğru zəifləyir. Əvvəlki parametrlərdə olduğu kimi, ton tezliyi də cümlənin sonunda hiss olunacaq dərəcədə zəifləyir.

9. Cütlərki sadə nəqli cümlələrdə hər iki müqayisə olunan dillərdə bütün parametrlər üzrə maraqlı nəticələr əldə edilmişdir. Azərbaycan dilində eksperimentə cəlb olunan cümlənin əvvəlində ton tezliyinin qiymətləri artan, sonda isə azalan xətt üzrə hərəkət edir, intensivlik qiymətləri azalan istiqamətdə cərəyan edir. İngilis dilindən seçilərək eksperimentə cəlb olunan cümlələrdə ton tezliyi cümlənin əvvəlində yuxarı, sonda aşağıdır. Minimum zaman sərfi cümlənin sonunda qeydə alınır. Nəticələr göstərir ki, hər üç parametr üzrə göstəricilər ingilis dilində irəlidə dayanır.

10. a) Müqayisə olunan ingilis və Azərbaycan dillərində sadə müxtəsər cümlələrin eksperimental təhlili xüsusi maraq doğurur. Təhlil olunan cümlələrdə akustik göstəricilərin paylanması həmin cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərindən birbaşa asılıdır. İngilis dilindən seçilmiş cümlədə intensivlik zirvəsi ikinci hecadakı saıtdə qeydə alınmışdır. Minimum intensivlik göstəricisi cümlənin sonuncu saıt səsində məxsusdur. Yüksək ton tezliyi ikinci hecada aşkarlanır. Cümlənin sonuna doğru melodiklik xeyli zəifləyir. Təhlil olunan Azərbaycan dilindən seçilmiş cümlədə sona doğru akustik göstəricilər xeyli zəifləyir. Maksimum zaman sərfi cümlənin əvvəlindəki hecalara məxsusdur. Cümlənin ossilloqramı maksimum intensivlik qiymətlərinin başlanğıc hecalarda əks olunduğunu göstərir. Cümlənin başlanğıcında saıtın əsas ton tezliyi sonda birdən-birə düşür.

b) Təhlil üçün nəzərdə tutulan cümlələr arasında yarımçıq cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri xüsusi maraq doğurur. İngilis dilindən seçilmiş yarımçıq cümlələrdə maksimum akustik göstəricilər birinci hecanın payına düşür. Məsələn, yarımçıq cümlələrin ilk hecasında saıtın tələffüzünə sonuncu hecasından 24 m/san çox sərf olunur. Maksimum amplitudlar əvvəldə qeydə alınır, melodiklik enən istiqamətdə hərəkət

edir. Azərbaycan dilindən eksperimentə cəlb olunan cümlələrdə akustik göstəricilər sona doğru zəifləyir. Cümlənin sonundakı saitlərdə əsas tonun tezliyi aşağı düşür.

Qeyd etmək lazımdır ki, eksperimentə cəlb olunan hər iki dildəki cümlələr üçün enən ton səciyyəvidir. Bunu təhlil olunan cümlələrin nəqli intonasiya ilə tələffüz olunması ilə əlaqələndirmək olar.

11. Qeyd edək ki, məsdər tərkiblərinin akustik parametrləri cümlə daxilində ifadəli şəkildə özlərini göstərir və bu da onların müstəqil şəkildə sintaqm kimi çıxış etməsinə münbit zəmin yaradır. Azərbaycan dilindən seçilmiş cümlənin əvvəlində məsdər tərkibindən təşkil olunmuş sintaqmda ton korrelyatının hərəkəti qalxan-enən-qalxan istiqamətdə hərəkət edir. Birinci sintaqmda zaman qiymətləri artan istiqamətlidir. Burada dinamik göstəricilər sonda nisbətən yüksək qiymətlidir. Sintaqmın əvvəlində amplitudların sükunət xəttindən uzaqlaşması dəyişkəndir. İngilis dilindən seçilmiş cümlədə orta ton tezlikləri azalan xətt üzrə hərəkət edir. Orta intensivlik birinci sintaqmın xeyrinədir. Təhlil olunan cümlənin sonunda nəqli cümlələr üçün xarakterik olan akustik parametrlər qeydə alınır. Belə ki, Azərbaycan dilindən seçilmiş cümlənin sonunda səs tonunun intensivliyi zəifləyir, tələffüz sürəti enir. Müasir ingilis dilindən seçilmiş cümlədə sonda məsdər tərkibindən təşkil olunmuş sintaqmda akustik parametrlərin göstəriciləri həmin sintaqmın digər mövqələrdəki (əvvəldə və ortada) qiymətlərindən xeyli aşağıdır. Cümlənin birinci sintaqmında orta ton tezliyi məsdər tərkibindən təşkil olunmuş sintaqmda xeyli yüksəkdir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, cümlədə sintaqmların başlanğıc hecaları sürətli templə, son hecaları ləng templə tələffüz edilir. Əldə olunan nəticələrə əsasən demək olar ki, müqayisə olunan hər iki dildə məsdər tərkibləri cümlə daxilində tutduqları mövqedən asılı olaraq intonasiya xüsusiyyətlərini nümayiş etdirirlər. Hər iki dildə məsdər tərkibləri üçün maksimum göstəricilər cümlənin əvvəlindəki mövqedə səciyyəvi hesab olunur.

12. Müqayisə etdiyimiz ingilis və Azərbaycan dillərində feli sifət tərkiblərinin işlənməsində də məhdudiyətlər müşahidə olunur. Cümlədə xüsusi semantik yükə malik olan feli sifət tərkibləri işlənmə mövqələrindən asılı olaraq müxtəlif akustik göstəricilərə malik olurlar. Qeyd edək ki, cümlə daxilində feli sifət tərkiblərinin maksimum akustik göstəriciləri başlanğıc mövqələrdə qeydə alınmışdır. Minimum akustik göstəricilər isə cümlənin sonluğunda realizə olunan variant üçün səciyyəvidir.

İngilis dilindən seçilmiş cümlədə eksperimental təhlildən əldə olunmuş qiymətləri hər üç parametrin akustik göstəricilərinin əvvəldə, feli sifətdən təşkil olunmuş sintaqmda yüksək olduğunu əks etdirir. Lakin cümlənin sonunda həm ton tezliyi, həm temp, həm də amplitudlar sönməyə doğru hərəkət edir. Müasir Azərbaycan dilindən seçilmiş cümlədə də eyni göstəricilər əldə olunmuşdur.

13. Azərbaycan dilindəki feli bağlama tərkibli sadə nəqli cümlədə əvvəldə feli bağlama tərkibindən ibarət sintaqmda akustik göstəricilər ikinci sintaqmdan xeyli yüksəkdir. Burada akustik parametrlərin göstəriciləri feli bağlama tərkiblərinin parametrlərindən xeyli aşağıdır. Eyni halı ingilis dilindən götürülmüş müvafiq cümlədə də müşahidə etmək mümkündür. İngilis dilindən seçilmiş cümlədə başlanğıcda hər üç parametr yüksək göstəricilidir. Burada da cümlənin sonunda həm ton tezliyi, həm temp, həm də amplitudlar sönməyə doğru gedir.

14. Eksperimentə cəlb olunan ingilis dilindən seçilmiş həmcins üzvlü sadə nəqli cümlədə ton tezliyi ana dilindən fərqli olaraq, ikinci sintaqmın sonuna doğru zəifləmələrlə müşayiət olunur. Azərbaycan dilində isə intensivlik və zaman göstəriciləri sona doğru enən istiqamətdə hərəkət edir. Proqrediyent sintaqmda ton tezliyi artan xətt üzrə hərəkət edir. Cümlədə sonra gələn həmcins üzv terminal sintaqmın intonasiya konturuna tabe olur. Sintaqmın sonuna doğru tələffüz sürəti ləngiyir, intensivlik isə sönmə istiqamətdə hərəkət edir. Lakin cümlənin II sintaqmında ton tezliyi xeyli aşağı düşür. Ton korrelyatında olduğu kimi intensivlik və zaman göstəriciləri də II sintaqmda enən istiqamətdə hərəkət edir.

15. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilindən seçilmiş əlavəli sadə nəqli cümlədə maksimum akustik göstəricilər cümlənin əvvəlində gələn hecalarda özünü göstərir. İngilis dilindəki cümlədə akustik göstəricilər sönmə xətt üzrə hərəkət edir. Orta tələffüz tempinin qiyməti birinci sintaqmda digər sintaqmlardan xeyli irəlidə dayanır. Birinci sintaqmın sonunda ton qalxan-enən-qalxan istiqamətdə hərəkət edir. Eksperimentdən alınan intensivliyin nəticələri də ton tezliyinin nəticələrini təkrar edir. İngilis dilindən seçilmiş cümlədə birinci sintaqmda orta tələffüz müddəti geriləmələrlə müşayiət olunur. Cümlə daxilindəki sintaqmlarda orta intensivlik və orta ton tezliyinin qiymətləri sönmə xətt üzrə geriləyir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları müəllifin aşağıdakı dərc olunmuş əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində sadə nəqli cümlə modellərinin intonasion-qrammatik təhlilinə dair bəzi qeydlər. ADU, Elmi xəbərlər. №5, Bakı, 2002, s. 107-110.

2. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində sadə nəqli cümlə modellərinin intonasiya-qrammatik təhlilinə dair. ADU, Elmi xəbərlər. №1, Bakı 2005, s. 80- 85.

3. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində ara sözlü sadə nəqli cümlələrin struktur-semantik və intonasiya xüsusiyyətləri. //AMEA. Dilçilik məsələləri.№ 1(2), Bakı, 2005, s.226-232.

4. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində xitablı sadə nəqli cümlələrin struktur-semantik və intonasiya xüsusiyyətləri // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. №1, Bakı, Mütərcim, 2006, s. 10-14.

5. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində formal-qrammatik vasitələrin sadə nəqli cümlələrin intonativ üzvlənməsinə təsiri// "Dil və Ədəbiyyat", №5 (53), Bakı, BDU, 2006, s. 41-44.

6. The interrelation of grammar and intonation in simple declarative sentences in English and Azerbaijani// BDU, "Dil və Ədəbiyyat", №4 (58), Bakı, 2007, s. 38-41.

7. Еще раз об интонационно-грамматическом анализе простых повествовательных предложений в современном английском и Азербайджанском языках. Экспериментальные результаты.// Современные гуманитарные исследования. №4 (58), Москва ,2007, №3 (16) стр.123-129.

8. Sadə nəqli cümlə haqqında mövcud elmi nəzəri müddələrə dair "Dil və Ədəbiyyat" BDU, Bakı, 2008,s.35-36 .

9. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində sadə nəqli cümlələrin eksperimental –fonetik təhlilinin bəzi nəticələri haqqında // Universitetlər-arası Dialoq. Auditoriyanın idarə olunması, qiymətləndirmə, şəffafliq. Respublika Elmi-Praktiki konfransının materialları (24-25 noyabr, 2011 – ci il), ADU ,s.64-66.

10. Milli auditoriyada sadə nəqli cümlələrin tədrisinə dair .Auditor təhlildən alınmış nəticələr // ADU, Elmi xəbərlər. №4, Bakı, 2011, s.347-350.

11. Azərbaycan auditoriyasında sadə nəqli cümlələrin tədrisi və mövcud elmi-nəzəri müddəalara dair // ADU, Elmi xəbərlər. №1, Bakı, 2012, s.383-387.

12. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində sadə nəqli cümlələrin eksperimental-fonetik təhlilinin bəzi nəticələri haqqında// BDU, “Dil və Ədəbiyyat“, №1(81), Bakı: 2012, s.232-234.

13. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində nəqli intonasiya və sadə nəqli cümlənin kommunikativ növləri // Xarici Dillərin Tədrisinin aktual problemləri, V Respublika Elmi-Praktik konfransının materialları (Bakı, 7-8 iyun 2012-ci il) ADU, s.81-83.

14. The interrelation of grammar and intonation in simple declarative sentences in English and Azerbaijani. Experimental results// ”İnnovasiya, Təhsilin keyfiyyəti və inkişaf” adlı II Beynəlxalq elmi konfransın materialları (Bakı 7-9 iyun 2012) ,s.51-53.

15. О некоторых результатах интонационного анализа простых повествовательных предложений в современном английском и Азербайджанском языках.// Хабарцы. Серия филологическая. Казахский Национальный Университет имени Ал-Фараби. Казакстан, №4(138), 2012, стр 85-88.

16. Postmodernizmdə insanın gerçəkliyə olan məntiqi ixtiyarı və emosional münasibəti// Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu çərçivəsində ADU-ya həvalə olunmuş “Postmodern dövəründə milli özünüdərək” bölməsinin materialları.(31 oktyabr – 1 noyabr 2013 Bakı),s.225-227.

17. Azərbaycan auditoriyasında əlavəli sadə nəqli cümlələrin intonasiya–qrammatik xüsusiyyətlərinin tədrisi // ADU, Elmi xəbərlər. №1, Bakı, 2013, s. 355-359.

18. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər tərkibli sadə nəqli cümlələr və onların intonasiya-qrammatik xüsusiyyətləri // BDU, Dil və Ədəbiyyat. №1(85), Bakı: 2013, s. 54-56.

19. Azərbaycan auditoriyasında feli sifət tərkibli sadə nəqli cümlələrin tədrisi // ADU, Elmi xəbərlər, №1, Bakı, 2014, s.373-376.

20. Azərbaycan auditoriyasında həmcins üzvlü sadə nəqli cümlələrin tədrisi // ADU, Dil və ədəbiyyat, №1, Bakı, 2014, s.225-228.

Сравнительный интонационно-грамматический анализ моделей
простых повествовательных предложений в современном
английском и азербайджанском языках
(В свете экспериментально-фонетического анализа)

Резюме

Настоящая диссертационная работа посвящена интонационно – грамматическому анализу моделей простых повествовательных предложений в современном английском и азербайджанском языках.

Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения, списка использованной литературы и приложения.

Во **“Введении”** обосновываются актуальность темы, определяются цели и задачи исследования, научная новизна, теоретическая и практическая значимость исследования, даются сведения об объекте, предмете, методах, источниках исследования, об опробации и структуре диссертации.

В первой главе – **“Коммуникативная природа простых повествовательных предложений”** исследуются лингвистические концепции, связанные с простыми повествовательными предложениями в сравниваемых языках.

Во второй главе – **“Структурно – семантический анализ простых повествовательных предложений в современном английском и азербайджанском языках”** анализируется смысловая группа на уровне “Большого Синтаксиса (Major Syntax)” т.е. на уровне предложения. Смысловая группа может состоять из разных слов, конструкции и т. д.

В третьей главе – **“Экспериментально – фонетический анализ простых повествовательных предложений в современном английском и Азербайджанском языках”** проводится просодический анализ простого повествовательного предложения в английском и азербайджанском языках на основе методики разработанной в лаборатории экспериментальной фонетики и прикладной лингвистики при кафедре фонетики, грамматики и истории немецкого языка АУЯ. В заключении обобщаются основные результаты и выводы исследования.

Comparative intonative-grammatical analysis of models of the simple declarative sentences in modern English and Azerbaijani languages
(In the light of experimental – phonetic analysis.)

Summary

The Present research work is devoted to the intonative – grammatical analysis of models of the simple declarative sentences in Modern English and Azerbaijani languages.

The thesis consists of the introduction, three chapters, a conclusion, the list of used literature and the tables, diagrams, osillograms are included into dissertation.

The **“Introduction”** comprises the urgency of theme, its scientific novelty, theoretical and practical significance; here the information about the goals, the tasks, the methods, the approbation and the structure of the dissertation is given.

The first chapter of the thesis called **“The communicative nature of simple declarative sentences”** analyses linguistic concepts connected with the simple declarative sentences in compared languages.

In the second chapter called **“The semantic-syntactical classification of communicative models of the simple declarative sentences both in English and Azerbaijani”** analyses sense group on the level of “Major Syntax” .Sense group may consists of different words, constructions and etc.

The third chapter **“ Experimental – phonetic analysis of models of the simple declarative sentences in modern English and Azerbaijani languages”** analyses acoustic features of the simple declarative sentences on the basis of the methodology developed in the laboratory of Experimental Phonetics and applied Linguistics at Azerbaijan University of Languages.

Basic results are summarized in the conclusion of the dissertation.

Çapa imzalanıb: 12.05.2014.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

НУРИЯ МИРГАБИБ ГЫЗЫ АЛИЕВА

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ИНТОНАЦИОННО-ГРАММАТИЧЕСКИЙ
АНАЛИЗ МОДЕЛЕЙ ПРОСТЫХ ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНЫХ
ПРЕДЛОЖЕНИЙ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ
И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ
(в свете экспериментально-фонетического анализа)

5714.01 – Сравнительно – историческое и сравнительно -
типологическое языкознание

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание учёной степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2014